

fakataha ai mo e Kaungā Fononga 'a e Saliote Toho Lalo 'a Mātinī. 'I he 'aho 28 'o Siulaí ne kamata fononga fakahihifo ai e kau paionia ko 'eni ne toho lalo pē 'enau salioté. 'Oku 'iloa e faingata'a'ia 'a e kaungā fonongā ni. 'I he kulupu 'e toko 575 ko 'enī, ne meimei ke mate ai ha vahe-fā 'e taha ki mu'a pea nau toki tū'uta ki 'Tutaá. Ne mei tokolahi ange 'a e maté kapau na'e 'ikai ke fokotu'u 'e Palesiteni Pilikihami 'Tongi ha feinga fakahaofi mo'ui 'o fekau'i atu ai ha ngaahi salioté mo e nāunau ke kumi e si'i Kāingalotu ko 'eni kuo ma'u-tangī he sinou.

Na'e mālōlo 'a Mele Mētoki he 'aho 2 'o 'Okatopa 1856 ofi atu ki Siminī Loki 'i Nepulasikaá. Na'á ne si'i tōtau ai he ongosia, mokosia mo e faingata'a 'o e fonongā. Ne 'ikai pē toe si'i lava 'e hono sinó 'o matu'uaki e ngaahi faingata'a fakatu'asino ne fetaulaki mo e Kāingalotú. 'I he momeniti faka'osi 'o 'ene mo'ui, na'á ne fakakaukau ai ki hono fāmilī 'i 'Iutā. Ko e kupu'i lea faka'osi ne fai 'e he fefine paionia faivelengá ni ko e, "Tala kia Sione, ne u maté 'oku hanga pē hoku matá ki Saione." (Vakai, Kenneth W. Merrell, *Scottish Shepherd: The Life and Times of John Murray Murdoch, Utah Pioneer* [2006], 34, 39, 54, 77, 94–97, 103, 112–13, 115.)

'Oku fakasino mai 'e Mele Mula Mētoki, 'a e 'amanaki lelei mo e tui ne fakahoko 'e ha tokolahi 'o e kau fuofua paionia ne lototo'a 'o fononga fakahihifó. Ko e fononga fakalaumālie 'oku fai he 'aho ní, 'oku 'ikai toe si'i ange 'a e 'amanaki lelei mo e tui ia 'oku fie ma'u ki aí, 'i he me'a ko ia ne fie ma'u 'e he kau fuofua paioniá. Mahalo pē na'a kehekehe 'etau ngaahi tukupaá ka 'oku lahi tatau pē hotau ngaahi faingata'a.

'Oku ou lotua 'e tatakī kitautolu 'e he'etau 'amanaki lelei ke tau a'usia kotoa 'etau ngaahi faka'ānaua mā'oni-oní. 'Oku ou lotua 'e fakamālohia 'e he Fakaleléi 'a 'etau tuí mo e 'ofa faka-Kalaisí pea mo 'omi ha 'ilo ta'engata ki he'etau mo'ui he kaha'ú. 'Oku ou lotua ke tau ma'u e 'amanaki lelei ngingila mo haohoa' ni, 'i he huafa 'o Sisū Kalaisí, 'ēmeni. ■

Fai 'e Larry M. Gibson

Tokoni 'Uluaki 'i he Kau Palesitenisī Lahi 'o e Kau Talavou

Ngaahi Kī Toputapu 'o e Lakanga Taula'eiki Faka-Éloné

'Oku fie ma'u 'e he 'Eikí ke fakaafe'i 'e he tokotaha ma'u Lakanga Taula'eiki Faka-Éloné 'a e taha kotoa pē ke ha'u kia Kalaisi—'o kamata pē mei hono fāmilī tonu.

I he ta'u 12 ha taha hoku ngaahi fohá, na'á ne fakakaukau ke tauhi ha fanga lāpisi. Ne mau langa ha ngaahi 'ā pea 'omi mo ha lāpisi tangata 'e taha mo ha lāpisi fefine 'e ua mei homau kaungā'apí. Ne 'ikai ha'aku 'ilo ki he me'a 'e hoko kiate kimauá. Ne taimi nounou pē kuo fonu 'a e ki'i fale ne langá 'i he fanga ki'i lāpisi. Kuo fu'u lahi foki hoku foha ko iá, te u vetehia 'i he'eku ofo 'i he founa ne ta'ota'ofi 'aki 'enau tupu tokolahí—ne fa'a hū atu e kulī ia 'a e kaungā'apí 'o ne fakatokosi'i 'a e tākangá.

Ka ne ongo ki hoku lotó 'a 'eku vakai ki hono tokanga'i mo malu'i 'e hoku fohá mo hono ngaahi tokouá 'a e fanga lāpisi ko iá. 'I he'etau hoko he taimí ni ko ha husepāniti mo ha tamaí, 'oku nau hoko ko ha kau ma'u lakanga fakataula'eiki taau 'oku 'ofa, fakamālohia mo tokanga'i 'a honau fāmilī.

'Oku ongo mo'oni kiate au 'a 'eku mamata atu kiate kimoutolu kau

talavou 'o e Lakanga Taula'eiki Faka-Éloné 'oku mou tokanga'i, poupuu'i pea fakamālohia 'a kinautolu 'oku mou feohí, 'o kau ai 'a homou fāmilī mo e kau mēmipa 'o homou kōlomú mo ha tokolahi kehe. 'Oku ou 'ofa atu kiate kimoutolu.

Ne u toki mamatá ni ki hono vahe'i 'o ha talavou ta'u 13 ko e palesiteni 'o e kōlomu tikoní. Hili iá, ne lulululu 'a e pīsopé mo ia peá ne ui ia ko e "palesiteni," 'o ne fakamatala'i ange ki he kau mēmipa 'o e kōlomú 'o pehē "ne u ui ia ko e palesiteni ke faka-mamafa'i 'a e toputapu 'o hono uiui'i. Ko e palesiteni ko ia 'o e kōlomu 'o e kau tikoní ko e taha pē ia 'o ha kakai 'e toko fā 'i he uōtí 'oku nau ma'u 'a e ngaahi kī 'o e kau palesitenisí. 'I he'ene ma'u e ngaahi kī ko iá, te ne lava mo hono ongo tokoní 'o tatakī 'a e kōlomú 'i hono ue'i kinautolu 'e he 'Eikí." Na'e mahino ki he pīsopé 'a e mālohi 'o ha kau palesitenisí 'oku tatakī 'e ha palesiteni 'okú ne ma'u pea ngāue 'aki 'a e ngaahi kī toputapú 'o

e lakanga fakataula'eikí. (Vakai, T&F 124:142–43.)

Ne u fehu'i kimui ange ki he talavou ni pe kuó ne mateuteu ke tokanga'i 'a e kōlomu ma'ongo'onga ko 'ení. Na'á ne tali mai 'o pehē “'Oku ou manavasi'i. 'Oku 'ikai ke u 'ilo'i pe ko e hā 'a e me'a 'oku fai 'e ha palesiteni 'o e kōlomu 'o e kau tikoní. 'E lava ke ke fakamatala'i mai?”

Ne u talaange ki ai 'okú ne ma'u ha kau pīsopeleiki lelei mo ha kau 'etivaisa lelei ke tokoni'i ia ke ne hoko ko ha taki lakanga fakataula'eiki lavame'a mo mālohi. Ne u 'ilo'i te nau faka'apa'apa'i 'a e ngaahi kī toputapu 'o e kau palesitenisī na'á ne ma'ú.

Ne u fai ange e fehu'i ko 'ení: “'Okú ke pehē 'e uiui'i koe 'e he 'Eikí ki he fatongia mahu'ingá ni kae 'ikai 'oatu ha fakahinohino?”

Na'á ne fakakaukau peá ne tali mai, “Te u ma'u ia 'i fē?”

Hili ha'ama talanoa, na'á ne 'ilo'i 'e lava ke ne ma'u ha fakahinohino mei he folofolá, ngaahi lea 'a e kau palōfita mo'uí pea mo e tali ki he ngaahi lotú. Na'á ma fakapapau'i ke kumi ha potu-folofola ke hoko ko ha feitu'u ke kamata mei ai 'ene fekumi ki he ngaahi fatongia 'o hono uiui'i fo'ou.

Na'á ma kumi hake e vahe 107 'o e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá, veesi 85. 'Oku pehē ai 'e fakataha 'a e palesiteni 'o e kōlomu 'o e kau tikoní mo e kau mēmipa 'ene kōlomú 'o ako'i kiate kinautolu honau ngaahi fatongiá. Ne ma fakatokanga'i foki 'oku 'ikai ko ha kalasi pē 'a 'ene kōlomú ka ko ha fakataha alēlea 'o ha kau talavou pea kuo pau ke nau fefakamālohia'aki mo fefakamā'oni'oni'aki 'i he malumalu 'o e tatakí 'a e palesitení. Na'á ku fakahaa'i 'a 'eku loto falala te ne hoko ko ha palesiteni

lelei 'e fakafalala ki he ue'i fakalaumālie mei he 'Eikí pea fakahoko totonu 'a hono uiui'i toputapú ni 'i he'ene ako'i 'a hono kaungā tikoní ki honau ngaahi fatongiá.

Na'á ku fehu'i ange leva, “'I hono 'ilo'i te ke ako'i 'a e kau tikoní ki honau ngaahi fatongiá, 'okú ke 'ilo'i koá 'a e ngaahi fatongia ko iá?”

Na'á ma toe fekumi he folofolá pea ma'u ai 'a e:

1. 'Oku vahe ki he kau tikoní ke nau le'ohi pea hoko ko ha kau faifekau nofo ma'u ki he Siasí (vakai, T&F 84:111).

Koe'uhí ko e fāmilí 'a e tefito'i 'iuniti 'o e Siasí, ko ia ko 'api 'a e feitu'u mahu'inga taha 'e lava ke fakahoko ai 'e he tokotaha ma'u lakanga taula'eiki Faka-'Ēloné 'a hono fatongiá. 'Okú ne fakahoko 'a e tokoni fakataula'eiki ki he'ene tamaí mo e fa'eé lolotonga 'okú na tatakí e fāmilí. 'Okú ne toe tokanga'i 'a hono ngaahi tokouá mo e tuofāfiné, kau talavou 'i he'ene kōlomú mo e kau mēmipa kehe 'o e uotí.

2. 'Oku tokoni e tikoní ki he kau akonakí 'i he kotoa hono ngaahi fatongia 'i he Siasí 'o kapau 'e fie ma'u (vakai, T&F 20:57).

Na'á ma fakapapau'i kapau 'e tokoni ha tokoni ki he ngaahi fatongia 'o e akonakí, 'e fie ma'u ke ne 'ilo'i 'a honau ngaahi fatongiá. Na'á ma kumi 'i he folofolá 'o 'ilo ha ngaahi fatongia 'e hongofulu tupu ki he lakanga 'o e akonakí (vakai, T&F 20:53–59; 84:111). Ko ha a'usia mālohi ia ki he kau talavou kotoa—pea mo 'enau tamaí, kau 'etivaisá, mo e ni'ihi kehé—ke fai 'a e me'a ko ia ne fai 'e he talavou ko 'ení: mou fekumi 'i he folofolá

ke tau 'ilo ai pe ko e hā 'a hotau ngaahi fatongiá. 'Oku ou mahalo 'e 'ohovale hotau tokolahi—pea ue'i fakalaumālie—'e he me'a te tau 'iló. 'Oku 'i he Fatongia ki he 'Otuá ha ngaahi fakamatala fakanounou 'o e ngaahi fatongia 'o e Lakanga Taula'eiki Faka-'Ēloné pea ko ha ma'u'anga tokoni lelei ia ki he'ene tupulaki fakalaumālie. 'Oku ou poupuu atu ke mou faka'aonga'i ma'u pē ia.

3. 'Oku fie ma'u foki e kau tikoní mo e kau akonakí ke nau “fakatokanga, fakamatala, na'ina'i, mo akonaki, pea fakaafe'i 'a e kakai kotoa pē ke nau ha'u kia Kalaisi” (T&F 20:59; vakai, veesi 46 mo e 68 ki he kau taula'eiki).

'Oku pehē 'e he kau talavou tokolahi 'oku toki kamata 'a e ngaahi me'a 'oku nau a'usia he ngāue fakafaifekau 'i he hoko honau ta'u 19 pea nau hū ki he MTC. 'Oku tau ako mei he folofolá 'oku kamata fuoloa pē ia kimu'a he taimi ko iá. 'Oku fie ma'u 'e he 'Eikí ke fakaafe'i 'e he tokotaha ma'u Lakanga Taula'eiki Faka-'Ēlone kotoa 'a e taha kotoa pē ke ha'u kia Kalaisi—'o kamata pē mei honau fāmilí tonu.

Hokó, ke tokoni'i e palesiteni kei talavou ni ke mahino ki ai ko ia tokotaha pē 'oku 'ofisa pule he kōlomú, na'á ku fokotu'u ange ke ne lau tu'oto e uluaki fatongia 'oku hiki 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 107:85. Na'á ne lau, “Pule ki ha tikoní 'e hongofulu mā ua.” Ne u fehu'i ange, “Ko e hā e me'a 'oku fakahā fakatātaha atu 'e he 'Eikí fekau'aki mo ho fatongia ko e palesiteni?”

Na'á ne pehē, “Ne u ma'u ha ngaahi

fakakaukau lolotonga 'a 'eta talanoá. 'Oku ou tui 'oku fie ma'u 'e he Tamai Hēvaní ke u hoko ko ha palesiteni 'o ha kau tikoní 'e toko hongofulu mā ua. Ko e toko nima pē 'oku omí, pea toki ha'u pē mo e toko taha he taimi 'e ní'ihí. 'E founga fēfē nai ha'amau ma'u ha toko hongofulu mā uá?"

Ne te'eki ke u faka'uHINGA 'i e potufofololá ni 'o hangē ko ia na'á ne faí, ka na'á ne ma'u 'e ia 'a e ngaahi kī toputapu ne 'ikai te u ma'u. Ne ako'i au 'e ha palesiteni ta'u 13 'o e kōlomu 'o e kau tikoní 'o kau ki he ivi ma'u fakahā 'oku 'iate kinautolu 'oku ma'u 'a e ngahi kī toputapu 'o e kau palesitenisií, 'o tatau ai pē pe ko e hā honau potó, lahí pe ta'ú.

Ne u tali ange, "Oku 'ikai te u 'ilo. Ko e hā ho'o fakakaukau?"

Na'á ne pehē, "Oku fie ma'u ke ta 'ilo e founga 'e lava ke ne ha'u ma'u ai peé. 'Oku ou 'ilo 'oku 'i ai mo ha toko ua kehe 'oku totonu ke 'i he'emau kōlomú, ka 'oku 'ikai ke na omi kinaua pea 'oku 'ikai ke mau maheni. Mahalo 'e lava ke u feohi vāofi mo ha toko taha pea ngāue 'a hoku ongo tokoní mo e ní'ihí kehé. Kapau te nau omi kotoa, te mau toko fitu, ka 'e ma'u mei fē ha toe toko nima?"

Ne u tali ange, "Oku 'ikai ke u 'ilo, ka 'o kapau 'oku fie ma'u 'e he Tamai Hēvaní ke nau 'i ai, 'okú Ne 'afio'i."

"Oku fie ma'u leva ke mau lotua ko ha kau palesitenisi mo e kōlomú ke 'ilo e me'a ke faí. Na'á ne fehu'i mai leva, "Oku ou fatongia 'aki nai e ní'ihí 'i he to'u 'o e kau tikoní 'i hotau uóti, 'o a'u pē kiate kinautolu 'oku 'ikai kau ki he Siasí?"

Ne u ofo peá u pehē ange, "I he 'afio mai 'a e 'Eikí, 'oku fatongia 'aki pē 'e ho'o písopé 'a e kāingalotu 'i hono uóti pe ko kinautolu kotoa 'i hono ngaahi fakangatanga?"

Ne mahino ki he "faifekau nofo ma'u" ko 'eni. Na'á ne 'ilo 'i 'a e fatongia 'o e tikoní, akonakí mo e taula'eiki kotoa 'i hono tokanga 'i 'o e Siasí mo hono fakaafe 'i 'a e tokotaha kotoa ke ha'u kia Kalaisi.

'Oku ou fakakaukau ki ha potufofolola 'i he'eku fakakaukau atu ki he'etau kau talavou mo e kau fine-mui faka'ofofa 'o e Siasí—ko ha

potufofolola ne lau 'e Molonai kia Siosefa Sāmita, 'o ne pehē "kuo te'eki ai ke fakamo'oni 'i 'eni, ka 'e vave hono fakamo'oni?" (Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:41)—"Pea 'e hoko 'amui, te u hua 'i hoku Laumālié ki he kakai kotoa pē; pea 'e kikite homou ngaahi fohá mo homou ngaahi 'ofefiné, . . . 'e mamata 'a e ngaahi me'a hā mai 'e ho'o kau talavou" (Sioeli 2:28).

Ko e me'a ne "ha'u ki he" fakakaukau 'a e palesiteni kei talavou ni ko ha mata-me'a-hā-mai 'o e me'a 'oku fie ma'u 'e he Tamai Hēvaní ke hoko ki he'ene kōlomú. Ko ha fakahā na'á ne fie ma'u ke fakamālohia 'a e kau mē-mipa mālohi 'o 'ene kōlomú, fakahaofi 'a kinautolu na'e faingata'a'ia; pea fakaafe 'i 'a e ní'ihí kotoa ke ha'u kia Kalaisi. 'I hono ue 'i fakalaumālié, na'á ne fai ha ngaahi palani ke fakahoko e finangalo 'o e 'Eikí.

Ne ako 'i 'e he 'Eikí e palesiteni kei talavou ni 'oku 'uhinga e *lakanga fakataula'eikí* ke tokoní 'i 'a e ní'ihí kehé. Hangē ko ia kuo fakamatala 'i 'e hotau palōfita 'ofeina ko Palesiteni Tōmasi S. Monisoní: "Oku 'ikai ngata pē he hoko e lakanga fakataula'eikí ko ha me'afokí, ka ko ha tu'utu'uni foki ia ke ngāue, ko ha faingamālie ke hiki hake mo faitāpuekina e mo'ui 'a e ní'ihí kehé" ("Ko e Falala Faka- taula'eiki Toputapu 'Oku 'Atautolú," *Liahona*, Mē 2006, 57).

Ko e ngāue tokoní ko e fakava'e ia 'o e lakanga fakataula'eikí—'a e tokoní ki he ní'ihí kehé 'o hangē ko e sīpinga ne tā mai 'e he Fakamo'ui. 'Oku ou fakamo'oni ko 'Ene lakanga fakataula'eikí 'eni, 'oku tau fai 'a 'Ene fekaú, pea kuó Ne fakahā mai ki he kau ma'u lakanga fakataula'eiki kotoa 'a e founga tokoní faivelenga 'i he lakanga fakataula'eikí.

'Oku ou fakaafe 'i e kau palesitenisi kotoa 'o e ngaahi kōlomú ke nau fakahoko ha fakataha alēlea, ako pea lotua ke 'ilo 'a e finangalo 'o e 'Eikí ki ho'omou kōlomú pea mou 'alu atu leva 'o fakahoko ia. Ngāue 'aki e Fatongia ki he 'Otuá ke tokoní 'i koe 'i hono ako 'i ho'o kōlomú ki honau fatongiá. 'Oku ou fakaafe 'i e mēmipa takitaha 'o e kōlomú ke mou poupou 'i 'a ho'omou palesiteni fakakōlomú pea

kumi ha fale 'i meiate ia 'i ho'omou ako pea fakahoko 'i he angatonu 'a homou ngaahi fatongia 'i he lakanga fakataula'eikí. Pea 'oku ou fakaafe 'i 'a kinautolu takitaha ke tau vakai ki he kau talavou fakaofó ni 'o hangē ko ia ko e vakai 'a e 'Eikí kiate kinautolú—ko ha ma'u'anga tokoní mālohi ki hono langa mo fakamālohia 'o Hono pule'angá 'i heni 'i he taimi ni.

'Oku ma'u 'e kimoutolu kau talavou lelei 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-'Ēlone na'e toe fakafoki mai 'e Sione Papitaiso kia Siosefa Sāmita mo 'Ōliva Kautelé 'o ofi ki Hāmoni 'i Penisilivēniá. 'Oku ma'u 'e homou lakanga fakataula'eikí e ngaahi kī toputapu 'okú ne fakaava e matapā ki he fānau 'a e Tamai Hēvaní ke nau ha'u ki Hono 'Alo ko Sisū Kalaisí pea muimui kiate Ia. 'Oku fakahoko 'eni 'o fakafou 'i he "ongoongolelei 'o e fakatomalá, pea mo e papitaiso 'i he fakauku ke fakamolemole 'a e ngaahi angahalá"; 'a e ouau sākalamēniti he uike kotoa pē; pea mo e "tauhi mai 'a e kau 'āngeló" (T&F 13:1; Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:69). Ko e mo'oni ko kimoutolu 'a e kau faifekau kuo pau ke mou ma'a mo tatau pea hoko ko e kau tangata ma'u lakanga fakataula'eiki faivelenga 'i he taimi kotoa pē pea 'i he feitu'u kotoa pē.

Ko e hā hono 'uhingá? Fakafanongo ki he ngaahi lea 'a hotau Kau Palesitenisi 'Uluakí 'a ia kuo tuku kiate kimoutolu takitaha 'i ho'omou Fatongia ki he 'Otuá:

"Okú ke ma'u 'a e mafai ke fakahoko e ngaahi ouau 'o e Lakanga Taula'eiki Faka-'Ēloné. . . . Te ke faitāpuekina lahi ai e mo'ui 'a kinautolu 'oku mou feohí. . . .

'Oku falala mo fakatetu'a atu 'a e Tamai Hēvaní kiate koe pea 'oku 'i ai ha misiona mahu'inga ke ke fakahoko." (*Ko Hono Fakahoko 'a Hoku Fatongia ki he 'Otuá: Ma'á e Kau Ma'u Lakanga Taula'eiki Faka-'Ēloné*, [2010], 5).

'Oku ou 'ilo 'oku mo'oni 'a e ngaahi leá ni pea 'oku ou lotua ke tau ma'u kotoa 'a e fakamo'oni tatau ko iá. 'Oku ou lea 'aki e ngaahi me'á ni 'i he huafa toputapu 'o la 'oku 'A'ana 'a e lakanga fakataula'eiki 'oku tau ma'ú, ko Sisū Kalaisi, 'ēmeni. ■